

המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל / Mandel Institute for Jewish Studies

Genizah Studies in the Babylonian Liturgy (II) /

לחקר מנהג בבל הקדמון: ב

Author(s): נפתלי וידר and Naphtali Wieder

Source:

Tarbiz /

תרביץ

pp. 240-264 (כרך חוברת) ניסן תשכ"ח.

Published by: [המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל / Mandel Institute for Jewish Studies](#)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/23592953>

Accessed: 18-09-2015 12:39 UTC

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Mandel Institute for Jewish Studies / המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to

Tarbiz / תרביץ.

<http://www.jstor.org>

לחקר מנהג בבל הקדמון

מאת נפתלי וידר

ב *

וידוי ליחיד באמצע התפילה

בניגוד לדין המפורש בתוספתא¹⁰⁸ ובמקור תנאים בבבלי¹⁰⁹, שהיחיד מתוודה אחרי סיום תפילתו והעובר לפני התיבה באמצע, רווח היה המנהג בבבל שאף היחיד יתוודה בתוך התפילה (אחרי "אתה בחרתנו")¹¹⁰ בנוסחה קצרה, ובסיום התפילה בנוסחה מפורטת יותר. וזהו נוהג קטע שלנו.

ונוהג קדום לפנינו. יתכן ששרשיו נעוצים בתקופת האמוראים¹¹¹; על כל פנים, רשותו של היחיד להתוודות גם הוא בתוך התפילה נזכרת כבר ב"הלכות גדולות"¹¹². חזיון וסמכות הוענקו לו לנוהג זה על-ידי רב עמרם, גאון סורא, שקבע לו מקום בסדר התפילה שלו¹¹³. ואף רב סעדיה התירו לבוא בקהל המתפללים¹¹⁴, ורב האיי, גאון פומבדיתא, מעיד שכך הוא מנהגם¹¹⁵.

למרות הגושפנקה הסמכותית של רב עמרם — גדול ההשפעה בתחום הליטורגיה — ושל רב האיי — "אביהם של ישראל"¹¹⁶ — לא נתרוות נוהג זה בתפוצות ישראל ולא נתקבל

* השווה תרביץ לו, עמ' 135—157.

108. תוספתא יומא פ"ד, י"ד (מהד' ש. ליברמן, עמ' 254).

109. יומא, פז, ב.

110. ובתפילת מוסף אחרי ומפני חטאינו, ר' סדר רב עמרם השלם, ח"ב, עמ' 348, והשווה להלן, הערה 117, סוף.

111. עיין תשובת רב האיי ב"תשובות הגאונים מתוך הגניזה" לש. אסף (תרפ"ט), עמ' 87.

112. סוף הלכות ית"כ, דפוס ברלין, עמ' 158 (וראה הלכות פסוקות, מהד' ששון, עמ' כ"ג). ועיין ראבי"ה, ח"ב, עמ' 185.

113. דפוס וורשא, מז, א; השלם, ח"ב, עמ' 344, 348; אלכסנדר מארכס, הוספות ותיקונים לסדר רב עמרם, עמ' 35.

114. סידור רס"ג, עמ' רס"א.

115. השווה ספר המנהיג, עמ' 60 (סימן ס'): "וכתב רבי' סעדיה יש שמוסיפין לאחר זכר יציאת מצרים אבל אנחנו — וכן כתב רבינו האיי שכך מנהגם — ואין בכך הפסד". הדברים "ואין בכך הפסד" הם המשך דברי רב סעדיה, ולקוחים הם מרי"ץ גיאת (שערי שמחה, ח"א, עמ' ס"א), והמשפט: וכן כתב רבי' האיי וכו' מאמר מוסגר הוא השאוב ממקור אחר. ועיין במברגר, יצחק ירנן, אות קס"ב.

116. הרמב"ן באגרתו "סרם אענה אני שוגג", כתבי הרמב"ן, מהדורת ח.ד. שעועל, חלק א', עמ' שג.

בשום מנהג ממנהגי העדות השונות¹¹⁷. והדבר הגיע לידי כך, שכמעט שנשתכח כליל ואבד זכרו. כשנתפרסם במאה הקודמת "סדר רב עמרם" והמהדיר, ר' נתן קורונל, נתקל בוידי אחרי "אתה בחרתנו", לא היסס מלמחקו משום שהוא "בלי ספק שגגת המעתיק"¹¹⁸. ובתקופתנו, תקופת הגניזה, הופתע בעל "אוצר התפילות" מהמנהג הנידון וראה בו "חידוש גדול"¹¹⁹.

סיבות שונות גרמו להשתקעותו. ראשית יש לשים לב לעובדה, שמעולם לא השתרש ולא הגיע לידי מעמד של מנהג פשוט המקובל על הכל, אלא נשאר בחינת מנהג רשות. שאמנם נהגו בו רבים אבל לא הציבור בכללו. מצב זה כבר משתקף ב"הלכות גדולות", ומשתמע במיוחד מדברי רב סעדיה האומר, שנהגו בו "רבים מחברינו" — "רבים" ולא כולם, ואף בשלהי תקופת הגאונים לא נשתנה מעמדו בבחינה זו, כפי שניתן להסיק מדברי רב האי:

117. לכאורה ניתן לומר שהמנהג היה רווח אף בארץ ישראל, שהרי בשלושה קטעי־גניזה (ראה להלן) נוסח א"י מופיע הוידי בתפילת ערבית של יוה"כ. הואיל ואין חזרת התפילה בערבית, על־כרח הדברים אמורים בתפילת יחיד. ברם, אין הדבר ברי כלל ועיקר, שכן יתכן מאד שבערבית יום הכיפורים נהג החזן לעבור לפני התיבה (עיין גדליה אלון, מחקרים בתולדות ישראל, ח"ב, עמ' 129, הערה 8; והשווה את השבעתא לליל ראש השנה ליגיי, זולאי, פיוטי יגיי, עמ' שי"ט). ואולי מותר להסיק גם מהדגשתו של רב סעדיה שבערבית יום הכיפורים "לא יעבור החזן כלל לפני התיבה" (עמ' רס"ג), שקיים היה מנהג כזה במקומות מסויימים. חזרה זו על דין שכבר נזכר במקום אחר (עמ' קי"ד) להוציא מאלה הנהגים אחרת באה.

ביחס למקומו של הוידי שררה במנהג א"י אי־אחידות. מחבר הקטע החשוב שנתפרסם ראשונה ע"י ישראל אברהםס (*HUCA*, ח"א, עמ' 384) ותוקן ע"י מאן (שם, ח"ב, עמ' 327) קובע במפורש שבני א"י נוהגים לומר הוידי במקום "אתה בחרתה", אחרי האל הקדוש. זאת אומרת, שתפילת "אתה בחרתה" הושמטה לגמרי והוידי תפס את מקומו. המחבר אף מוסר לנו את נוסח הוידי שהשתמשו בו בני א"י בהודמנות זו. מאידך, קטע אחר (מאן, שם, עמ' 331, מס' 16), שגם בו נשתמר אותו נוסח של וידי, דורש אמירתו אחר "אתה בחרתה", כבמנהג בבל. ולמרבה המבוכה לפי קטע שלישי (שם, מס' 15) נקבע מקום הוידי אחרי ברכת קדושת היום. אולם בנוגע לקטע זה מסתבר להניח שטעות סופר נפלה בו: המעתיק השמיט את ההוראה הליטורגית, שחשבה למובנת מאליה: "רצה עד סוף התפילה", או נוסח כיוצא בו. הוראה כזו מצוייה בקטע המובא בהערה 82 שנוסחו דומה מאד לקטע של מאן: "רצה אלי אכ"ר אלצלאה ויקל אליודי". ובדומה לזה גם אצל אלבוגן, שם, עמ' 443, שורות 15—16.

נראה שגם לגבי וידי ליחיד באמצע התפילה לא היתה קיימת אחידות גמורה. הנחה זו תסביר לנו את דרישתו של רב האי (רי"ץ גיאת, ח"א, עמ' ס"א) שהנהגים לומר הוידי באמצע התפילה יאמרוהו אחר "זכר ליציאת מצרים", ואחריו "מחול לעונותינו". מתוך שהיו שנהגו אחרת, בא רב האי להשליט אחידות ודרש להסמך וידי חטאים לתפילה על מחילת חטאים. סמיכות זו היא הגוררת אחריה את שינוי מקום הוידי במוסף, שבה מן הדין לאמרו אחרי "ומפני חטאינו" כדי להסמיכו לתפילת "מחול" ועיין לעיל הערה 110.

118. ראה סדר רב עמרם דפוס וורשא (להלן: סר"ע ד"ר) עמ' מט, א. הערת המהדיר.

119. סידור "אוצר התפילות", ב"תיקון תפילה", עמ' תקנ"ה, ב'.

"מי שאומר אבל אנחנו חטאנו..." הוזה אומר שיש שאין אומרים, והדבר תלוי ברצונו של כל יחיד ויחיד.

משקל מסויים יש לייחס גם להסתייגותו של רב סעדיה, שעלידי בקורתו שמתח על כמה ממנהגי התפילה עורערו ובוטלו כמה נוסחאות ומנהגים. כאמור, התיר רב סעדיה את אמירתו — "התיר" ולא המליץ, ומשמעות היתר זה הוא, שאמירת הוידוי במקום זה אין בו משום הפסד. ואמנם כך העתיק ר' יצחק אבן גיאת את דברי הגאון לעברית¹²⁰.

לבסוף: אם "מנהג מבטל הלכה", הרי בנידון שלנו נצחה ההלכה החד־משמעית: "והיכן אומרו יחיד אחר תפילתו ושליח צבור אומרו באמצע". ואף־על־פי שניתן לטעון, כמו שטען רב האי¹²¹, שהמנהג מסתמך על מאמרו של מר זוטרא. נדחו דברי מר זוטרא הבלתי ברורים והעשויים להתפרש לכמה פנים מפני הניסוח הברור, שאינו משתמע לשני פנים, שבתוספתא וברייתא¹²².

ועוד עלינו לדון בקצרה בנוסחת הוידוי שבקטע. גרסתו: חטאנו ה[עו]ינו והרשענו פשענו ומרדנו וכו' — גרסה מעורבת היא. אין ספק שהנוסחה המקורית כללה את וידויו של דניאל (ט, ה): חטאנו ועוינו¹²³ והרשענו ומרדנו וסרנו ממצותיך... דבר זה מוכח מהביטוי "ומרדנו" המצוי כמעט בכל הנוסחאות, ביחוד מהמשפט "וסרנו ממצותיך וממשפטיך" = וסור ממצותיך וכו' שבדניאל. נוסחה זו בטהרתה מצוייה בסידור רב סעדיה, לפי גרסת כתבי־ד שש ובסדר רב עמרם כתבי־ד אוכספורד¹²⁴ וזולצברגר¹²⁵. ואף המאירי מעיד שזוהי נוסחת הגאונים¹²⁶.

120. עיין הערה 115.

121. לעיל הערה 111.

122. ועיין גם "חיבור התשובה להמאירי", עמ' 519.

123. נוסחה זו מורחבת היא מוידוי דוד (תהלים קו, ו; ושם: העוֹיֵנו) ושלמה (מל"א, ח, מז). שלושת הביטויים הראשונים משותפים לשלשתם. החילוף "עוֹיֵנו" גרם לערבוביה בנוסחה שלנו; ראה, לדוגמה, המקורות המובאים בהערות 126, 127, 129. אותה ערבוביה מצוייה כבר, ובציטוט ישיר מהמקרא, בנוסח התוספתא יומא פ"ב (ר' שינוי־הנוסחאות במהדורת ליברמן, עמ' 229) ובנוסח התלמוד שלנו, יומא לו, ב.

124. סר"ע השלם, ח"ב, עמ' 348. ניסוח אחר ראה בהערה 127.

125. אלכסנדר מארכס, הוספות ותיקונים לסר"ע, עמ' 35. ושם צ"ל: עוֹיֵנו ולא: טעונו.

126. שם, עמ' 402: "ורוב הגאונים נהגין בכך שלא לומר אלא על דרך כלל, ר"ל חטאנו העוֹיֵנו והרשענו ומרדנו כמו שאמר דניאל ואחר זה אומרים סרנו מן מצותיך..." ובעמוד 403: וכבר סדרו כל הגאונים נסח הוידוי בסדר זה: ... אבל חטאנו העוֹיֵנו והרשענו ומרדנו סרנו... — יש לנהוג זהירות לגבי שימוש של המאירי בביטוי "גאונים", שהרבה פעמים לא התכוון אלא לגדולי המחברים בדורות שלפניו (ראה כעת הקדמת המהדיר לפירוש המאירי לקידושין, עמ' ר). אולם כאן אין ספק שכוונתו לגאוני בבל. והשווה גם את הפיוט "ברכי נפש" המיוחס לרס"ג (מ. זולאי, האסכולה הפייטנית של רב סעדיה גאון, ירושלים תשכ"ד, עמ' קי"ח): "ואתה המתרצה בתשובת יום הכפורים בצומו ובאומר חטאנו העוֹיֵנו והרשענו".

אולם פורמולה זו עשויה להשתבש בנקל על-ידי עירבוביה עם נוסחאות-וידוי אחרים¹²⁷ ובפרט עם וידוי של כהן גדול, שבו מופיע הפועל "פשע" במקום "הרשיע". וכך קרה אחת משתיים: או שהמלה "הרשענו" הוחלפה ב"פשענו", כמו במהדורת-הדפוס של סידור הגאון¹²⁸, או שנוספה אחר "הרשענו", כמו בקטע שלנו¹²⁹.

"וּמְבַלְעֵדִיךְ אֵין לָנוּ מֶלֶךְ מִוְחַל וְסוֹלַח אֱלֹא אַתָּה"

גירסת הקטע שלנו היא אחת מנוסחאות התפילה שרב סעדיה מתח עליהן את בקורתו. הגאון ראה בתוספת המלים "אלא אתה" משום "טעות"¹³⁰, וודאי הואיל ולשון מיותרת היא ואין בה צורך¹³¹. לפי זה ניתן לתקן את המשפט הנידון בשתי דרכים: על-ידי השמטת המלים "אלא אתה", או על-ידי השמטת "ומבלעדיך":

א. ומבלעדיך אין לנו מלך מוחל וסולח;

ב. אין לנו מלך מוחל וסולח אלא אתה.

ובאמת שתי הנוסחאות משמשות במקורות השונים; יש שנקטו בתיקון א'¹³² ויש שהעדיפו תיקון ב'¹³³. אולם גם הנוסחה המקורית לא נעלמה¹³⁴. דבר זה גרם לידי אי-עקביות:

127. כמו הוידוי האלפביתי "אשמנו בגדנו", ראה סר"ע השלם, ח"ב, עמ' 344: "...זכר ליציאת מצרים אבל חטאנו אשמונו בגדנו העוינו והרשענו וסרנו..."

128. בקטע שלי (אלה) קיצר הסופר, ר' מאמרי המובא בהערה 52.

129. אף הנוסחה בפסיקתא רבתי (מהד' מאיר איש שלום, ק"ס, ב') אינה אלא פורמולה שלנו בתוספת: פשענו, ומרינו: "אבל אנחנו חטאנו העוינו הרשענו (פשענו) מרדנו (ומרינו) וסרנו ממצותיך".

130. ר' סידור רס"ג, עמ' רס"א: "ולא יגזל אלא אתה בעד ובלעדיך ואן קאל קד אכטא בזיאתה (ואסור לומר... אחרי... ואם אמר טעה בהוספתו)". זוהי גירסת מהדורת הדפוס (= אא), אולם שרידי הגניזה: קטע שש ואלח משמיטים "ואסור לומר". גירסה זו היתה לפני אבן גיאת (שערי שמחה, ח"א, עמ' ס"ב) ודוד אבודרהם (ד"ו, עמ' עז, א). שניהם מתרגמים את המשפט בדרך עצמאית: נוסח הגניזה: ומן יקול ובלעדיך... אלא אתה (אנה) יכטי בזיאתה אלא אתה בעד ובלעדיך. ומי שאומר ומבלעדיך... אלא אתה טועה הוא שמוסיף (= בהוספתו) אלא אתה אחר מבלעדיך. אבודרהם: המוסיף אלא אתה אחר שאומר ומבלעדיך טועה הוא.

131. עיין ארחות חיים (פירינצי), עמ' רלו. אבן גיאת דחה את בקורתו של רב סעדיה בביטוי התלמודי "ולא מילתא היא", ותמחה היא דעת ר' יצחק במברגר ב"יצחק ירנן" שאבן גיאת בא "לחזק דברי רבינו סעדיה ולומר שתוספת זו ודאי טעות גמור הוא". האמת היא ההפך מזה.

132. כך הוא הנוסח בקטעי הגניזה בבריט' מוז': Or.5557.E, דף 28; Or.5557.K, דף 11; ט"ש H 6/117; הרמב"ם (ידיעות המכון וכו', ז, עמ' 209, 211); תכלאל, ח"ג, פז, א; קיו, ב; סידור ארם צובה (דפוס רפ"ז), עמ' תקצא, ב, תקצד, א.

133. כך היא הגירסה בט"ש H 5/183 (פעמיים), ועיין גם הערה 135.

134. ט"ש H 5/17; מחזור ורמייזא (קרית ספר לד, 522); מחזור רומא (שד"ל), ח"ב, ע, ב; קיד, ב.

פעמים ששתייהן, המקורית והמתוקנת, מופיעות במקור אחד.¹³⁵ התנגדותו של הגאון למשפט הנזכר ושני התיקונים שגררה אחריה מאפשרים בידינו להסביר את הבדלי־הנוסח הקיימים במשפט "ומבלעדיך... אלא אתה" שבתפילת "נשמת כל חי". הוא מופיע בסידורי־התפילה בשתי צורות, ומסתבר כעת שאף אחת מהן אינה מייצגת את הנוסח הקדום, ושתייהן אינן אלא עיבודים של הטכסט המקורי במגמה אחת: להימנע מאותה כפילות לשון, שרב סעדיה קרא תגר עליה. נראה ברור שהטכסט המקורי היה:

ומבלעדיך אין לנו מלך גואל ומושיע... אלא אתה.

משפט זה, שבקורתו של הגאון חלה ממילא גם עליו, נתנסח מחדש בשני ניסוחים שונים, ובשניהם נתחלק המשפט לשני משפטים עצמאיים. בניסוח האחד נוצר משפט חדש מהמלה הראשונה "ומבלעדיך" על־ידי תוספת המלים "אין אלהים", ובשני מהמלים בסוף הפסוק על־ידי חזרה על "אין לנו מלך":

א. ומבלעדיך [אין אלהים] אין לנו מלך גואל ומושיע... אלא אתה.¹³⁶

ב. ומבלעדיך אין לנו מלך גואל ומושיע... [אין לנו מלך] אלא אתה.¹³⁷

חתימת ברכת קדושת היום ביום הכפורים

החתימה הכפולה של הברכה האמצעית בקטע שלנו (בא"י מוחל וסולח... בא"י מלך על כל הארץ...) מוזרה ומתמיהה עד מאד. הדם של חילופי־הנוהג שהתקיימו ביחס לחותם ברכה זו במנהג בבל ושלוחותיו¹³⁸ עולה ממנה. בעיקר יש לציין ארבע נוסחאות, ואלו הן:

א. בא"י מלך על כל הארץ מקדש ישראל ויום הכיפורים.¹³⁹

135. מחזור ויטרי, עמ' 391, 395; עץ חיים, ח"א, עמ' קה, קו; בסידור ארם צובה (כ"י), 98 ב, אותו הדבר כמו ב"עץ חיים".

136. סידור רס"ג, עמ' קיט; הרמב"ם, שם, עמ' 191; תכלאל, ח"א, קל, ב; ר"ש מסג' למאסה, 21א; סידור ארם צובה (רפ"ז), עמ' ק, א.

137. סר"ע, ד"ו, כז, ב; השלם, ח"ב, 47; מחזור ויטרי, עמ' 153; עץ חיים, עמ' עט; מחזור רומא (שד"ל), ח"א, לט, ב; אבודרהם, מה, א. סר"ע, ד"ו, ואבודרהם גורסים: אין לנו עוזר וסומך אלא אתה. גירסה זו מונעת את החזרה על "אין לנו מלך", שכבר הופיע בתחילת אותו פסוק.

138. על דבר נוסח הברכה במנהג א"י ר' *MGWJ*, 1911, עמ' 443, 597; *HUCA*, ח"ב, עמ' 331; אסף, ספר דינבורג, עמ' 129; קטע ט"ש המובא לעיל, הערה 82. וכנגדם השווה זולאי, פיוטי ייני, עמ' שכ"ז ומסכת סופרים, יט, ד (היגר, עמ' 326). והשווה גם גירסת קטע־הגניזה בא"פ, מס' 2700, דף 26א: בא"י מקדש ישראל ואת יום צום הכיפורים ומוע' שמחה והזמנים ומ' (= ומקראי) קודש מוחל וסולח סלח לעונותינו ולעונ' עמ' בית יש' ברחמים בעבור שמו הגדול. ועיין ירושלמי יומא, פ"ז, ח"א (44 ב).

139. נוסחה זו מצוייה בסידור רס"ג, עמ' רס"א (לפי אא); בשלושת כתבי־היד של סדר רב עמרם

ב. בא"י מוחל וסולח לעונות עמו ישראל מלך על כל הארץ מקדש ישראל ויום הכיפורים¹⁴⁰.

ג. בא"י מלך על כל הארץ מוחל וסולח לעונות עמו בית ישראל מקדש ישראל ויום הכיפורים¹⁴¹.

ד. בא"י (מלך)¹⁴² מוחל וסולח לעונותינו ולעונות עמך בית ישראל מעביר אשמתינו בכל שנה ושנה מלך על כל הארץ מקדש ישראל ויום הכיפורים¹⁴³.

לכאורה ניתן לומר שהחתימה הכפולה יכולה להתבאר כצירוף של שני מנהגים, כפשרה בין גוססה א ונוסחה ד, על דרך "הילכך נימרינהו לתרווייהו". ברם, ביאור זה אינו מניח את הדעת כלל. חתימה כפולה כזאת, ביחוד בברכות העמידה, היא סטייה כל כך מרחיקה-לכת

(ר' להלן בפנים); בשריד מסידור בבלי (להלן בפנים); בכ"י T-S.H 8/90 המכיל דיני תפילה בארמית: "ובריש שתא בין בצלותא ובין בקידושא אמר יום הזכרון הזה זכרון תרועה מקרא קדש וחאתם ברוך אתה יי מלך על כל הארץ מקדש ישראל ויום הזכרון. וביומא דכיפורא ותתן לנו יי איננו את יום הכפורים הזה למחילה ולסליחה לכפרה על כל עונותינו מקרא קדש זכר ליציאת מצרים וחאתם ברוך א' יי מלך על כל הארץ מקדש ישראל ויום הכפורים".

140. טופס זה מופיע בסדר ר"ע, ד"ו, מט, א בתפילת נעילה; בקטע שש (סידור רס"ג, עמ' רס"א, חילופי-נוסחאות); אבודרהם (ד"ו), עו, א, ובשרידים מסידורים נוסח בבל:

(א): T-S.H 5/17 (דף-קלף אחד): "... תטהרו כי אתה סולחן לישראל מן העולם ומוחלן לשבטי ישורון בכל דור דוד ומעביר אשמתינו בכל שנה ושנה ודברך אמת וקיים לעד ומבלעדיך אין לנו מלך מוחל וסולח אלא אתה ברוך אתה יי מוחל וסולח לעונות עמו ישראל מלך על כל הארץ מקדש ישראל ויום הכפורים".

(ב): T-S.H 6/117 (שני דפי-קלף): "... תטהרו כי אתה סולחן לישראל מן העולם ומוחלן לשבטי ישורון ודברך אמת וקיים ומבלעדיך אין לנו מלך מוחל וסולח בא"י מוחל וסולח וכו'.

(ג): בריט' מוז' Or. 5557.E, דף כח: "... כי אתה סולחן לישראל מן העולם ומוחלן לשבטי ישורון ודברך אמת וקיים ובלעדיך (!) אין לנו מוחל וסולח בא"י מוחל וסולח וכו'.

(ד): בריט' מוז' Or. 5557.K, דף יא: "... לישראל מן העולם ... בכל דור דוד ודברך אמת וקיים לנצח ומבלעדיך ... וסולח בא"י מוחל וסולח ... בית ישראל וכו'.

(ה): T-S.N.S. 160/24 (שני דפי-גייר קטנים); 22: ופי צום הכיפורים יקול מלך (ונמחק) מוחל וסולח לעונות עמו ישראל מלך וכו'.

141. רמב"ם (שם, עמ' 210) ותכלאל (ח"ג, פט, א). נוסחה זו מתייחדת בכך, שבה שולב עניין מחילה וסליחה בפורמולה של קדושת היום ולא נספח אליה כמו בניסוחים ב' וד': בא"י מלך על כל הארץ [מוחל וסולח לעונות עמו בית ישראל] מקדש ישראל ויום הכפורים.

142. לא כל הנוסחאות גורסות "מלך" אף בתחילת הברכה, ראה הערות 140, סימן ה', 143. האבודרהם גורס אותה מלה, אך שני כתבי-יד ספרדיים בבריט' מוז' (מס' 692, 205; 693, 279א) אינם גורסים אותה. ויש לציין שהם גורסים "ומעביר אשמתינו" בניגוד לנוסח אבודרהם ולמנהג ספרד היום.

143. מחזור ויטרי, עמ' 390; עץ חיים, ח"א, עמ' קב; מחזור רומא (ח"ב, עא, א, בשינויים קלים); סדר ר"ע, ד"ו, מח, א; השלם, ח"ב, עמ' 345 (בלי "מלך" בתחילת הברכה) 351. והשווה ההערה הקודמת.

ממטבעות התפילה המקובלים, הן במסורת הארץ-ישראלית והן במסורת הבבלית, עד שקשה להעלות על הדעת שלפנינו פשרה מכוונת ומחושבת מתוך מגמה "לצאת ידי שניהם". לפיכך נראה שיש להסביר נוסח מורכב זה או כטעות סופר או כ"תיקון" בלתי מוגמר. המקור שממנו הועתק הקטע גרס אחת משתיים: נוסחה א' או ד', והסופר — שנוסחה אלטרנאטיבית מזו שבמקור היתה שגורה בפיו — הכניס במתכוון או בהסח הדעת את המלים "ברוך אתה יי" או לפני "מלך על כל הארץ", או לפני "מוחל וסולח", ויצאה לו תרכובת של שתי חתימות, הואיל והניח את "ברוך אתה יי" השני במקומו.

אין בקטע גופו סימנים שעל ידם נוכל להכריע מה היתה גרסת המקור, ואינו משתי החתימות יש לזקוף על חשבון הסופר או "המתקן". כמו כן קשה להשיב על השאלה: מה היה טופס ברכה זו במנהג בבל הקדום? במקורות המייצגים אותו מנהג שוררת בפרשה זו מבוכה רבה המכבידה על הנסיון לקבוע את הגרסה באורח חד-משמעי.

נזכיר ראשונה את סדר רב עמרם. בכל שלושת כתבי-היד של סדר זה מופיעה אמנם נוסחה א', אולם רק בתפילה אחת: בכתב-יד בריטיש מוזיאום¹⁴⁴ ואוכספורד¹⁴⁵ בשחרית, ובכ"י זולצברגר¹⁴⁶ בנעילה. לעומת זה, בערבית ובמוסף גורס כ"י בריטיש מוזיאום נוסחה ד', ובנעילה נוסחה ב'. וכ"י אוכספורד נוקט נוסחה ד' אף בערבית ובמוסף, ובנעילה אין לעמוד על גרסתו. הוזה אומר, שבכ"י ב"מ מצויות לא פחות משלש נוסחאות. ובכן דעתו של רב עמרם מוטלת בספק משולש.

אותה אי-עקביות מתגלית אף בשריד מסידור בבל, T-S. H 5/183, בערבית הוא גורס נוסחה ג' ובשחרית נוסחה א' הקצרה: "... תטהרו כי אתה סולחן לישראל מן העולם ומוחלן לש יש ומעביר אש בכל ש וש אין לנו מוחל וסולח אלא אתה בא"י מלך על כל הארץ מקדש ישראל ויום הכיפורים".

ומהי דעתו של רב סעדיה? בכתב-יד אא, שעליו מבוססת מהדורת הדפוס¹⁴⁷, מופיעה נוסחה א', אולם בש"ש ובקטע שלי, אלח¹⁴⁸, מצוייה נוסחה ב'. נמצא שגם דעת רב סעדיה מוטלת בספק.

144. = ד"ו, מז, ב. לעומת זה עיין מז, א; מה, א; מט א.

145. = סדר ר"ע השלם, ח"ב, 347. נוסחאות אחרות: 345, 351.

146. עיין אלכסנדר מארכס, הוספות ותיקונים לסדר ר"ע, עמ' 36.

147. סידור רס"ג, עמ' רס"א.

148. ר' מאמרי הנזכר בהערה 52, עמ' 282. הטכסט בכ"י זה אמנם משובש הוא, שהרי חסרה בו לגמרי פתיחת הברכה: ברוך אתה יי, אך אפשר לשחזרו בקלות כדלקמן: ... ומחלן לשבטי ישראל ודברך [אמת וקיים ובלעדיך] אין לנו מלך מוחל וסולח [ברוך אתה יי מוחל וסולח] לעונות עמו ישראל מלך על וכו'. הסופר נכשל פעמיים בהעתקתו. בפעם הראשונה בשל דמיון התיבות "ודברך" ו"בלעדיך", ובפעם השנייה בגלל שיוון התיבות "מוחל וסולח". לפי שחזור זה שני קטעי-הגניזה המקבילים מנוגדים הם אל גירסת אא. ולא כר"ל גינצבורג שקבע (בלי לפרש דבריו) שבקטע שלי "הנוסח הוא כבנדפס" (פירושים וחיידושים בירושלמי, ח"ד, עמ' 254).

היש בדינו לפתור ספק זה ולהכריע בין שתי הגירסאות?

ר"ל גינצבורג¹⁴⁹ הכריע לצד גירסת מהדורת הדפוס, היינו נוסחה א'. נוסחה קצרה זו נבדלת מחברותיה בכך, שאין היא כוללת את הנושא "סליחה ומחילה", אלא קדושת היום בלבד. לפי גינצבורג התנגד רב סעדיה לנוסחאות הכוללות שני נושאים משום שראה בזה סטייה מן הכלל "אין חותמין בשתיים"¹⁵⁰.

ברם יש מקום לחלוק על עצם הנחה זו, שרב סעדיה פוסל חתימה בשתיים. כבר הוכחתי במקום אחר¹⁵¹, שגירסת קטע־הגניזה של הסידור: "משמח עמו ובונה ירושלים" היא הנכונה, שכן מאושרת היא על־ידי עדותו המפורשת של רב האיי גאון המעיד שפורמולה זו נמצאת בסידור הגאון¹⁵². מכאן שגירסת מהדורת הדפוס: "משמח עמו בבנין ירושלים" היא היא ה"מתוקנת" בהתאם לכלל הבבלי הנזכר. והוא הדין בנידון שלנו. השמטת עניין "סליחה ומחילה" לא יצאה מידי רב סעדיה (שנקט בשיטת בני ארץ ישראל שלא הקפידו על כלל זה), אלא מעשה "מתקן" אלמוני ש"תיקן" את הגירסה כאן, כדרך ש"תיקן" את החתימה של ברכת "שמח תשמח" מתוך אותה המגמה.

סימנים־מוכיחים בטכסט גופו מעמידים אותנו על כך שבאמת גירסת מהדורת הדפוס "מתוקנת" היא. וזהו נוסחו:

כִּי אֵת הַסֵּלֶחַ לְיִשְׂרָאֵל מִן הָעוֹלָם וּמִחֲלֹן יִשְׁוֹרֹן בְּכָל דּוֹר וְדוֹר וְדוֹר
אֵת וְקִיָּים וּמִבְלַעֲדִיק אֵין לָנוּ מֶלֶךְ כִּי אֵת הוּא מוֹחֵל וְסוֹלַח לְעוֹנוֹתֵינוּ
וְלְעוֹנוֹת עַמּוֹ כֹּל בֵּית יִשְׂרָאֵל וּמַעֲבִיר אֲשֶׁמֶתְנוּ בְּכָל שָׁנָה וּשְׁנָה בִּאֲ"י מֶלֶךְ עַל כָּל
הָאָרֶץ ... הַכּוֹפְרִים.

תחילה יש לשים לב לסתירה שבסידור גופו. בעמוד ר"ס הגירסה היא: "ומבלעדיך אין לנו מלך מוחל וסולח", וכן הוא נוסח משפט זה בכל המקורות. אך בטכסט שלנו המשפט מקוטע הוא: "ומבלעדיך אין לנו מלך. ועוד מדברי הגאון בעמוד ר"ס יוצא שתיכף אחרי משפט זה באה חתימת הברכה, ובאמת כך הוא בשני קטע־הגניזה המקבילים (שש, אלה) ובמקורות בבליים אחרים¹⁵³. ולפנינו אין הדבר כן.

ברם, הקושי הבולט ביותר הוא כפל ההנמקה "כי אתה...". הרגילה לבוא קודם חתימת כמה ברכות: "כי אתה סלח לישראל... כי אתה הוא מוחל וסולח". כפילות זו אין דוגמתה בתחום הברכות ואין לפקפק כלל שאינה מקורית אלא תוצאה של עיבוד הטכסט. לפיכך מסתבר שיש לשחזר את הטכסט כך: "ומבלעדיך אין לנו מלך מוחל וסולח ברוך אתה יי מוחל וסולח לעונותינו...". המעבד האלמוני שהעדיף את הנוסחה הקצרה (נוסחה

149. פירושים וחידושים, שם.

150. ברכות מט, א.

151. במאמרי הנזכר, עמ' 270–272.

152. שם, עמ' 270. הערה 4.

153. השוה קטע ט"ש המצוטט למעלה בפנים וכתב־היד המובאים בהערה 140.

א' מחק את התיבות "ברוך אתה יי" וכתבן לפני "מלך על כל הארץ", וכך נשאר לפניו "מוחל וסולח" פעמיים סמוכים זו לזו: ומבלעדיך אין לנו מוחל וסולח (בא"י) מוחל וסולח... ו"תיקון" גורר "תיקון": סילק את "מוחל וסולח" הראשון וחיבר את שני המשפטים על-ידי "כי אתה הוא". ומכאן הלשון המגומגמת שבפיסקה זו.

אמור מעתה, שרב סעדיה נקט בנוסחה ד' — נוסחה שבעיקרה היא בהתאמה עם גירסת קטעיהגניזה (= נוסחה ב'). הצד השווה שבשתי הנוסחאות — ובוה הן מנוגדות ניגוד גמור אל נוסחה א' — ששתיהן חותמות בשני מוטיבים: סליחת עונות וקידוש היום, ואין ביניהן אלא המשפט "ומעביר אשמתנו בכל שנה ושנה", שישנו בנוסחה ד' ונעדר בנוסחה ב'. ומכיוון שכך נראה שיש להכריע, מה שלא ניתן להכרעה על יסוד הטכסט בלבד, שאף בקטע המתפרסם כאן הגירסה המקורית היתה נוסחה ד', והתיבות "ברוך אתה יי" לפני "מלך על כל הארץ" תוצאה של "תיקון" מכוון, או טעות של שיגרה הן.

המשפט "ודברך אמת וקיים (לעד)"

לסימנים המאפיינים את נוסח העמידה ליום הכיפורים במנהג בבל יש לשייך את המשפט "ודברך אמת וקיים לעד"¹⁵⁴ המשולב סמוך לחותם הברכה האמצעית. במרוצת הדורות חלו כמה שינויימנהג ביחס לזמנו ומקומו של משפט זה. מצד אחד, בסידור רב סעדיה זמנו הבלעדי הוא בתפילות יום הכיפורים, ואינו מצוי כלל בתפילות ראש השנה, ומסכימים בזה שרידי הסידור שבגניזה עם אא¹⁵⁵. וכך הוא גם מנהגו של ר"ש מסג'למאסה¹⁵⁶. אף מקטע בבלי בקמברידג'¹⁵⁷ יוצא שלא נהגו לאמרו בראש השנה. מאידך גיסא, במנהג

154. זוהי הגירסה המקובלת של משפט זה (פרט לתוספת "מלכנו"). אולם מקורות רבים אינם גורסים "לעד", והרי דוגמאות אחדות: סידור רס"ג, עמ' רס, רסא; סידור ר"ש מסג'למאסה, 345; כתבי הגניזה המובאים בהערה 140, מס' ב', ג'.

155. סידור רס"ג, ריט. לקטעים הנזכרים בחילופי-הנוסחאות יש להוסיף: T-S. Arabic 37/169 הגורס: ותנחילנו בשמחה מועדי קדשך. במוסף ראש השנה (עמ' רכ"ב) הוגה בגליון אא: "חברך אמת וקיים לעד יקול (יאמר) ולא יקול ותנחילנו". הגהה זו עומדת בסתירה עם דעת הגאון המפורשת בסידור, עמ' ר"כ. אין דעתו נוחה אפילו משינוי של "מועדי קדשך" למשפטי צדקך, ומכל שכן להשמטתו הגמורה של המשפט הנידון. ר'תיקון' ל'תיקון' יש כאן שכן נוסח אא גופו הגורס: ותנחילנו באהבה את יום הזכרון הזה, אינו אלא 'תיקון' הבא לסלק לא רק את הכינוי 'מועד' לגבי ראש השנה, אלא אף את הביטוי 'שמחה', בהתאם עם דעת רב האי, עיין שבלי הלפט, סי' רפה (עמ' 267) ורא"ש סוף ר"ה.

156. 334 (שחריית ר"ה); 339 (מוסף ר"ה); 345 (יות"כ).

157. T-S. 8 H 23/2, מכיל שני דפיינייר קטנים, מנוקדים בדיו אדומה. וזהו נוסחו: ומלכותו בכל משלה השיאנו יי אלהינו את ברכת מועדיך לשלום כאשר אמרת ורציתך כן תברכינו סלה קדשינו במצותיך ותן חלקינו בתורתך וטהר לבנו לעבדך באמת ותנחילנו בשמחה וששון מועדי קדשך ב' א' יי מלך על כל הארץ מקדש ישראל ויום הזכרון. רצה, ופי מודים יקאל כל החיים יודוך סלה

אשכנז המאוחר אין הוא משתלב אלא בראש השנה בלבד¹⁵⁸. אך, ברוב הנוסחים נתאזרח הן בראש השנה והן ביום הכיפורים.

ואף בנוגע למקום השתלבותו שוררת אי־אחידות. לפי הקטע שלנו, כמה כתבי־גניזה אחרים¹⁵⁹, רב סעדיה ור' שלמה הנזכר, הוא נקבע בתפילת "מחול" בפיסקה הסמוכה לתחימת הברכה: "כי אתה סלחן לישראל מן העולם ומחלן לשבטי ישראל בכל דור ודור ודברך אמת וקיים". אולם לפי מנהגים אחרים מקומו הוא בתפילת "והשיאנו" (או בנוסחו המקוצר "קדשנו"): "וטהר לבנו לעבדך באמת ודברך אמת...". ובמנהגי רומאניה ואיטליה נקבע בראש השנה ב"והשיאנו" וביום הכיפורים ב"מחול".

ונתלבטו חכמי ימי־הביניים למצוא טעם לתשובת זו ולבאר את משמעותה¹⁶⁰ והציעו הסברים שונים, שחותרם הדרש טבוע עליהם ואינם מניחים את הדעת כלל¹⁶¹.

זכור רחמין וכבוש כעסיך וכתב לחיים כל בני בריתך ב' א' יי הטוב... ופי שים שלום יקאל וברך את עמו ישראל בכל עת ובספר חיים ישועה ורחמים מחילה וסליחה פרנסה וכלכלה נזכר נפקד נכתב לפניך אנו וכל עמך בית ישראל ברוב עז ושלום ב' א' יי המברך את עמו ישראל בשלום. יהיו לרצון וג'. ובעד ד'לך יקדם עלי אליין ויבארך... שהחינו... הזה. (א2): צלוח תמיד עלי הד'א אלתרתיב. ד'כר תפלת מוסף. יי שפתי תפתח וזיאדתהא. אתה גבור וזיאדתהא. אתה קדוש וזיאדתהא. אתה בחרתנו מכל העמים וג' ומפני חטאינו... ונתרחק... ואין אנו יכולין לעלות לראות ולהשתחוות... שנשתלחה... יהי רצון מלפניך רחמן מלך יעקב... אבינו מלכינו אלהינו גלה כבוד מלכותך... את מוספי יום הזכרון הזה. וכן הוא בשריד מסידור בבל, (T-S N.S. 121/6); דף קלף קרוע), המכיל סוף מלכיות וגורס: "והשיאנו... וטהר לבנו לעבדך באמת והנח[ילנו יי] איג' באהבה וברצון בשמחה ובששון מועדי קדשך ב' א' יי מלך על כל הארץ מקדש ישראל ויום הזכרון".

158. ראה להלן בפנים.

159. השוה הקטעים המובאים בהערה 140, מס' א'—ד'.

160. עיין מחז"ל, עמ' 368; סדור רש"י; 82; ספר חסידים (דפוס ברלין), סימן תצו (מהד' מוסד הרב קוק, עמ' רכ"ג); ספר מחכים (האשכול, ח"ו), עמ' 149; רוקח סימן ר'; מרדכי (הובא בב"י או"ח, תקפ"ב, וליתא במרדכי שלנו); ארחות חיים, הלכות ר"ה, סימן ב' (פירינצי, עמ' רכ); כל בו, סימן סד; אבודרהם, ד"ו, עמ' עא, א. ועוד.

161. היחידי שסטה מדרך הדרש הוא בעל 'משמרת המועדות' המובא על ידי אבודרהם. לפיו מתייחסות המלים 'ודברך אמת' וכו' אל מה "שאנו אומרים למעלה מזה מלך על כל העולם... על זה אמר ודברך אמת וקיים לעד, שהבטחתנו כך בעתידת הגאולה כמו שכתוב והיתה לה' המלוכה ונאמר והיה ה' למלך... וכתוב כי אז אהפוך אל עמים שפה ברורה... ולכך אנו מבקשים שיאמת אותה הבטחה". אולם קשה לקבל פתרון זה. מלבד העובדה שיש כאן פירוד בין הדברים, שכן הפסיקה קדשנו במצותיך וכו' מפרידה בין תפילת 'מלך' ובין המשפט הבא לאשרה (ופרוד עוד יותר גדול במנהג ספרד הגורס תפילת 'והשיאנו' במלואה), הרי כבר הוזכר שמקורות קדומים אינם גורסים אותו משפט כלל בר"ה, וביום הכפורים אין בהם תפילת 'מלך' כלל, אלא 'מחול' בלבד, ועוד, המשפט הנידון הולם רק טכסט שבו הוזכרו מקראות (ראה להלן בפנים), ולא נתקן הרבה אם נטען (השוה ליברייך, *HUCA*, 1963, עמ' 143) שהוא מוסב על המלים 'ומלכותו בכל משלה' השאובות מתהלים קג, יט. שלוש מלים מקראיות אלו לא הובאו לשם ציטאטה, אלא שובצו במסכת הטכסט ונבלעו בה.

הדרך היחידה המובילה לפתרון סביר ומתקבל הוא דרך ההשתלשלות ההיסטורית. אותם שינויי-מנהג ביחס לזמנו ומקומו של המשפט הנידון, וכן עצם הקושי לבאר את מהותו ותפקידו נובעים מהעובדה שצירוף שתי מסורות תפילה לפנינו, הארץ-ישראלית והבבלית. כמו במקרים דומים אחרים, נוצרו ממיזוגם של שני זרמי-סוד אלו פלגים משניים, נסתרם המנהג המקורי וניטשטשה משמעותו האמיתית.

ההסבר המתבקש על יסוד המקורות הוא: המשפט הנידון מוצאו במנהג בבל; מהגניזה אנו למדים שבנוסח ארץ-ישראל לא היה נהוג כלל וכלל¹⁶¹*, לא בראש השנה ולא ביום הכיפורים. במנהג בבל נאמר רק ביום הכיפורים, ובתפילת "מחול". וכאן הוא מקומו המקורי, ורק כאן הוא מתפרש פירוש בלתי דחוק, כמו שיבואר. כבר הוזכר שבמנהג בבל לא כללה העמידה ביום הכיפורים אלא תפילת "מחול" והיא היא שנסיימה בחותם הברכה. שאר הנוסחים קלטו מארץ-ישראל את המנהג לומר תפילת "והשיאנו" (או נוסח מקוצר) ובו סופה חתמו את טופס הברכה, כמו בתפילות יתר החגים. במנהגים אלו הועבר אותו משפט מתפילת "מחול" לסוף "והשיאנו". ומכיון שתפילה זו משותפת לראש השנה וליום הכיפורים, נאמרה בצורתה החדשה גם בראש השנה.

וכך הפך משפט זה, שהיווה מלכתחילה חלק אינטגרלי של תפילת "מחול", למשפט שיש לו אופי של "תשלובת", הנקבעת תמיד סמוך לחתימת הברכה בימים הנוראים. ואין פלא ש"הסתנן" אף לקידוש ולברכת ההפטרה¹⁶², וגם שם סמוך לחתימת הברכה. בעקירה זו מקרקעו המקורי והעברתו לקרקע זר¹⁶³, שלא נועד בשבילו, נעוץ גם הקושי

ואין אתה מבחין שמובאה מקראית לפניך. הלא זו אחת מתכונות סגנון התפילה, שניבים ומטבעות לשון, שמקורם במקרא, שובצו ונבלעו בו וגעשו חטיבה סגנונית אחת. 161. * עיין זולאי, פיוטי ינאי, עמ' שכ, שכו; אלבוגן, *MGWJ*, שם, עמ' 443, 597; מאן, שם, 329, 331; ש. אסף, ספר דינבורג, עמ' 128; ג. וידר, *JJS*, ח"ד (1953), עמ' 73. ויש להוסיף את קטע-הגניזה המובאים בהערות 82, 157.

162. ברי, שרב סעדיה לא גרס משפט זה בקידוש, שכן לא גרסו אף בתפילת העמידה. ובאמת כשהוא מוסר את נוסח הקידוש לחג הפסח (עמ' קלה) הוא כותב: "וכן דרך הקידוש של כל חג בשינוי מקום שם החג ההוא". הרי שאין שינוי אחר בקידוש ראש השנה מלבד שינוי שם החג. וכן ר"ש מסג' למאסה לא גרסו (335). כמו כן מעיד בעל 'ספר מחכים' שאביו לא היה אומרו לא בברכות הפטרה ולא בקידוש (האשכול, ח"ו, עמ' 149). ומן הראוי להעיר שבכלבו הועתקו דברי 'ספר מחכים' בנוסח זה: "וכתב הר' נתן לפי שזהו תפלה לא היה הר' ס' אומר..." הרב יז. כהנא סמך על גירסה זו והכניס דין זה באוסף 'תשובות פסקים ומנהגים' למחר"ם מרוטנבורג (ח"א, סי' תקכ"א). ב'ספר מחכים' הגירסה היא: לא היה אמ' נ' ע (= אבי מורי נוחו עדן) אומר. כך הוא מצטט את אביו גם בעמ' 134, 141. ויש לציין שבארחות חיים, סדר תפילות ר"ה (פירינצי, עמ' ר"כ) הושמטו המלים אמ' נ' ע בטעות.

163. העברת המשפט מיוה"כ לר"ה בולטת בנוסח מחזורי רומאניה ורומא (וכ"ה בשבלי הלקט, סי' רפו) הגורסים בר"ה: "ודברך אמת וקיים לעד ומבלעדיך אין לנו מלך אלא אתה". הגירסה הותאמה מהנוסח ביוה"כ: "ודברך... ומבלעדיך אין לנו מלך מוחל וסולח אלא אתה, ואין

למצוא פשר למשפט הנידון. אין כל ספק שהולם הוא רק הקשר שבו מצוטטים מקראות לראיה ולסיוע.¹⁶⁴ במקרה זה הוא בא להצהיר את אמונת המתפלל באמיתות אותם מקראות ובתוקפם הנצחי. ובנידון שלנו: תפילת "מחול" מסתייגת בנבואת ישעיה ובהבטחת התורה "כי ביום הזה יכפר עליכם" וכו'. הדברים "ודברך אמת וקיים לעד" משמשים ביטוי לאמונו של המתפלל, שההבטחה הכלולה במקראות המצוטטים היא אמת ותתמיד לעד. המתפלל מסתמך על הבטחה זו ומביע את בטחונו, שכשם שהיה "סלחן לישראל מן העולם", כן ימחול ה' את עונות ישראל בכל דור ודור ויעביר אשמותיהם בכל שנה ושנה.¹⁶⁵ לעומת זאת, אי-התאמת המשפט בהקשרו החדש גלוי לעין. הפסיקה "וטהר לבנו לעבדך באמת ודברך אמת וקיים לעד" חסרת רציפות היא: וכי מה עניין טהרת לב המתפלל אצל אמיתות דבר ה' ונצחיותו? כבר בימיה הביניים היו שהרגישו בחוסר רציפות זה ושקדו על תקנתו. במנהג צרפת¹⁶⁶ ואשכנז¹⁶⁷ נוסף המשפט "כי אתה אלהים אמת". משפט זה, שאינו

ביניהם אלא המלים 'מוחל וסולח' שהושמטו בר"ה, משום שאינן הולמות אלא את יוה"כ בלבד. אגב, נוסח זה נשתרבו גם לסדר רב עמרם (ד"ו, מו, א) במוסף ר"ה, אולם בשאר התפילות ליתא (מד, ב; מח, א; מט, א). וכן בהשלים, ח"ב, עמ' 302, אולם ליתא בעמ' 293. אי-עקיביות זו עדות נוספת היא — אם יש צורך בעדות — שנוסח התפילות בסדר ר"ע לא יצא מתחת ידי הגאון.

164. השוה אלבוגן *Gottesdienst* עמ' 143 וליברייך, שם.

165. הרעיון המונח ביסוד פסיקה זו הוא, שכבר בראשית תולדות האומה, בתקופת דור המדבר, סלח ה' את חטאי העם ובאותה שעה הבטיח סליחה לכל הדורות הבאים. השווה סדר אליהו זוטא (מהר" מאיר איש שלום, עמ' 181): "ארבעים יום האחרונים שעלה משה... ובישרה להם רוח הקודש בשורות טובות ונחמות ואמר להם בניי, נשבע אני בשמי הגדול שלי... ויהיה לכם זה יום סליחה וכפרה ומחילה לכם ולבניכם ולבני בניכם עד סוף כל הדורות"; תנחומא הישן, סוף פקודי: "... ואותו היום נאמר ויגהם ה' על מעשה העגל, אותו היום אמר לו סלחתי כדברך... היום הזה תנחילנו סליחה לדורות, ובו ביום אמר לו הקב"ה כי ביום הזה יכפר עליכם". ועיין גם תנחומא (בבבב), ח"א, עמ' 94. ומאלף הוא שלפי רש"י ורד"ק מובע אותו הרעיון גם בשני המקראות מישעיה המצוטטים בתפילת 'מחול': "מחיתי כעב פשעיך (מד, כב) במצרים ובמדבר גם עתה שוב ה' אלי" (רש"י). "אנכי אנכי הוא מוחה פשעיך (מג, כה) אני הוא שמחיתים מאז ואני מוחה אותם גם עתה" (רש"י). רד"ק: "אנכי הוא שסלחתי פשעם לדור המדבר ואנכי הוא הסולח ומוחה פשעכם בכל דור ודור".

166. מחז"ו, עמ' 368, 390; עץ חיים, ח"א, עמ' קב; ספר מחכים, עמ' 149. וכן הוא בכתבי-היד המשקפים את מנהג צרפת הקדמון, לדוגמה: כ"י פרמא, מס' 3878, א26, 27; כ"י קמברידג', מס' Add. 1490, 332, 334; כ"י שחז"ה מס' 357 (= הירשפלד 204), 146.

167. נראה שתוספת זו חדרה למנהג אשכנז ממנהג צרפת רק בזמן מאוחר יחסית, שכן ספר חסידים (בשתי המהדורות, ראה הערה 160) ורוקח סימן ר' (וסימן רד בקידוש) אינם מוזכרים אלא: ודברך אמת וכו'. ונעדרה היא גם בכ"י משנת ס"ו (1306) שהשתמש בו בער (סדר 'עבודת ישראל', עמ' 388). על כל פנים, בעוד שבמנהג צרפת הקדמון נאמרה התוספת הנידונה אף בקידוש ובברכות ההפסטה (מחז"ו, עמ' 346, 385; עץ חיים, ח"א, עמ' קצו), הרי במנהג אשכנז לא נאמרה במקומות אלו (בער, שם, 228, 391). ואשר למנהג ספרד, בו נתקבלה התוספת האמורה (בצורה: כי אתה יי

מצוי במקורות קדומים, בא לתקן את אי־ההתאמה שבין שני חלקי הפיסקה וליצור גשר רעיוני ביניהם: "וטהר לבנו לעבדך באמת [כי אתה¹⁶⁸ אלהים אמת] ודברך אמת וקיים לעד".

ומעניין הוא גלגולו של המשפט שלנו בנוסח אשכנז כפי שנתגבש גיבוש סופי. כאמור, בעיקבות מיוזג שני הנוסחים, הארץ־ישראלי והבבלי, הועבר לסוף "קדשנו": ...ודברך אמת וקיים לעד. בא"י מלך מוחל וסולח... נוסח זה רוח היה בימיה־ביניים בצרפת ואשכנז ולא קמו עליו עוררין, והוא מופיע אפילו בסידורי־הדפוס הראשונים¹⁶⁹. אולם במאה השש עשרה נשתנה המנהג. הורגש שיש כאן סטייה מן הכלל "סמוך לחתימה מעין החתימה", וכך סולק אותו משפט, והפיסקה "כי אתה סלחן לישראל..." הוחזרה למקומה, לפני חתימת הברכה, בהשמטת המשפט הנידון! נמצא, שהמשפט שלנו נתבצר לו מקום במנהג אשכנז בראש השנה לבד, ונתקיים בו הפתגם: "יציבא בארעא וגיורא בשמי שמיא".

סיום הוידוי בטופס ברכה

השאלה אם יש לסיים את הוידוי בטופס ברכה — בא"י האל הסלחן — בעיה עתיקה¹⁷⁰ היא והעסיקה את בעלי ההלכה בימיה־ביניים. לענייננו חשוב לקבוע, שהמנהג לחתום

אלהים אמת) עוד בזמן מאוחר יותר. לא זו בלבד שאבודרהם אינה מזכירה ואינה מצוייה בכתב־יד ספרדיים (בריט' מוז', מס' 692, 270 א205 (יזה"כ), 172 ב (קידוש); מס' 693, 263 ב, 269 ב, 278 ב, 264 ב), אלא אפילו בסידורי הדפוס הראשונים היא נעדרת. ראה: "תמונות תחנות תפלות ספרד ערוכות כשלחן ולאכול מזומן... נדפס... בבית דניאל בומבירגו יצ"ו בשנת רפ"ד, עמ' רפט, רצא, שח; "סדר תפלות מכל השנה כמנהג ק"ק בני ספרד", ויניציאה, ש"ו, עמ' רכב, רכד, רלו. 168. 'תיקון' זה המנוסח בסגנון 'כי אתה...' מתאים היטב בהקשר שלפנינו, כי משפטי 'כי אתה' שכיחים לפני חותם הברכות, עי' יוסף היינימן, התפילה בתקופת התנאים והאמוראים, עמ' 122 והערה 4.

169. ר' מרדכי יפה, בעל ה'לבוש' כותב בחיבורו, או"ח, תרי"ט, ס"ק ב': "ומה שמסיימן אח"כ כי אתה אלהים אמת ודברך אמת וקיים לעד בא"י מלך וכו' וכו' בכל הסידורים הנדפסים שמתפללין בהם הציבור, תמינהי מאד לפי מה דק'ל שצריכין לסיים בכל הברכות מעין החתימה סמוך לחתימה איך נוכל לומר כי אתה אלהים אמת ודברך אמת וכו' סמוך לברכת מוחל וסולח וכו' מאי מעין החתימה יש כאן. לכך נ'ל שהנוסח האמיתי הוא כמו שנדפס במחזורים בחזרת הש"ץ את התפילה סמוך לחתימה אחר וטהר לבנו לעבדך נדפס שם כי אתה סלחן לישראל כו' בא"י מלך מוחל כו' שזהו ממש מעין החתימה סמוך לחתימה ונ'ל שגם הציבור י'ל כן ושל לא לומר כלל ביו"כ ודברך אמת וקיים לעד כו' בתפילה וטעות נפל בסידורים".

ויש לציין שהנוסח שהומלץ על ידי בעל ה'לבוש' מופיע כבר בסידור טיהנגן ש"ך, שלושים שנה לפני דפוס ראשון של ה'לבוש' (לובלין ש"נ).

170. ר' חוספתא יומא, פ"ד, י"ד (ליברמן, עמ' 254); בבלי שם, פז, ב; ועיין רש"י ד"ה 'וחותם בוידוי'.

קיים היה בבבל בימי רב עמרם ורב סעדיה, ואף קטע שלנו מחייב אותו. שני הגאונים הנזכרים התנגדו לו¹⁷¹, והאחרון ציינו כמנהג "טעות"¹⁷². בהשפעת הגאונים לא נתקבל בספרד. וכך הוא מנהגם של הרמב"ם¹⁷³, ר"ש מסג' למאסה¹⁷⁴, התימנים¹⁷⁵ ויהודי ארם צובה.

ומעניין הוא שדווקא במנהג אשכנז החזיקה אותה חתימה מעמד על אף הנסיונות לשרש אחריה ולמחקה מסידורי התפילה. מעשי מחיקה כאלה נזכרים כבר ב"מחזור ויטרי"¹⁷⁶ המצריך אותה חתימה בתפילת נעילה. המחבר מסיים את דיונו בבעיה זו בדברים אלו: "ולכן תמצאנה במחזוריים ישנים ואשר לא ידעו מחקוה מכלי דעת". כמו כן בעל "המנהיג" לא מצאה אלא ב"סידורים ישנים"¹⁷⁷. ואף ר' זרחיה הלוי מזכיר "סידורים קדמונים" שאותה חתימה מופיעה בהם, לפחות בתפילת נעילה¹⁷⁸.

ובנוגע למציאות המנהג הנידון בזמנו, כותב ר' זרחיה הלוי "שבכל המקומות שלנו והמוקפין לנו מימינו לא ראינו כך". ובעל "המנהיג", ששבילי מנהגים שונים בכמה ארצות — לרבות צרפת הצפונית, ששם למד תורה מפי גדולי בעלי התוספות — נהירים לו, קובע באופן פסקני: "מנהג כל ישראל שלא לחתום"¹⁷⁹. אולם כמאה שנים אחריו יכול

171. ר' סדר ר"ע, ד"ו, מט, ב; ספר המנהיג, סא, ב; שלטי הגבורים סוף יומא.

172. סידור רס"ג, עמ' רס: "ויש שמים לה חתימה בא"י האל הסלחן וזאת טעות מפני שאין זה מקום ברכה". דעת רב סעדיה הובאה ע"י אבן גיאת (שערי שמחה, ח"א, עמ' נט) בלשון זה: "ואמר רב סעדיה מי שחתם אחר וידיו האל הסלחן טועה הוא". לשון זה מובא ברא"ש, יומא סימן כה, (ואחריו בטור, א"ה, תרו) בשם רב עמרם. ואפשר שנתחלף לו לרא"ש רב סעדיה ברב עמרם.

173. ידיעות המכון וכו', ח"ו, עמ' 211.

174. כ"י אר"ס, דף 45ב.

175. תכלאל, ח"ג, פז, א.

176. עיין עמ' 394. פסקה זו המתחילה "נהי דשליח צבור" מובאה בהגהות ל"סדר טרייש" (ספר היובל למשה אריה בלוק, בודפסט, תרס"ה), עמ' 125 בכותרת הבאה: "והר"ן כתב בשם הר"ר שמעיה". במחז"ו מסומנת הפסקה ב"ת" (= תוספת). ונראה שלקוחה היא ממחזור ר' שמעיה. והשוה א.א. אורבך, בעלי התוספות, עמ' 33 ואילך. הר"ן הוא ר' נתן בר יהודה בעל "ספר מחכים". אך בהוצאה שלנו לא מצאתי פסקה זו.

177. עיין ספר המנהיג, נט, א.

178. המאור הקטן, סוף יומא.

179. אין להבין דברים אלו במשמעותם המוחלטת, כוונתם היא שלא נתאזרח המנהג בשום ציבור כמנהג מוסכם ומקובל בפי הכול. יחידים בוודאי נהגו בו. בעל המנהיג גופו כותב: "וכמדומה לי שכך שמעתי בשם ר' יעקב מצרפת (= ר"ת) שרשאי אדם לחתום בה". כנזכר בפנים, דורש ה"מחזור ויטרי" (ממחזור ר' שמעיה?) לחתום בנעילה. וכך היה מנהגו של ר' יעקב חזן מלונרץ (עץ חיים, ח"א, עמ' ק"ה), ולפי ר' אלעזר מגרמייזא יש לחתום אפילו במנחה של ערב יה"כ (רוקח סי' ריח).

ר' יעקב בן אשר¹⁸⁰, בעל "הטורים", לקבוע: "בכל סידורי אשכנז יש בהם חתימה". ובאמת מצוייה היא בכמה כתבייד צרפתיים ואשכנזיים¹⁸¹, ואפילו בסידורי הדפוס נשתמרה¹⁸².
ויש להזכיר, שהיו שכללו מלכות בברכה זו וניסחו: בא"י המלך הסלחן¹⁸³.

המטבע "המלך עושה השלום"

שינוי זה במטבע ברכת השלום נהוג היה לא רק בראש השנה ויום הכיפורים, כבקטע שלנו, אלא בכל עשרת ימי תשובה, דוגמת השינויים התלמודיים "המלך הקדוש", "המלך המשפט"¹⁸⁴. וחידוש משנה יש בזה: מלבד תוספת תיבת "מלך" יש כאן החלפת החתימה "המברך את עמו ישראל בשלום" ב"עושה השלום", שהוא אחד הסימנים האופייניים של נוסח ארץ ישראל.

לפי זה נמצאנו למדים דבר חדש, שהחלפת חותם ברכת השלום במנהג אשכנז¹⁸⁵ בעשרת ימי תשובה, מקורה בבבל בתקופת הגאונים. ומסתבר שהיו שנהגו בהחלפה זו אף אם לא הוסיפו תיבת "מלך". קצת ראייה לזה ניתן למצוא בשריד מסידור בבלי (T-S.H 5/183) שבו מסתיימת תפילת ערבית (?) ב"עושה השלום". בתפילת שחרית מופיע אמנם בכתב יד זה הטופס הרגיל: המברך וכו'. אולם את זה ניתן לזקוף על חשבון שיגרה מיכאנית טעות שיגרה דומה לזו נמצאה בשריד מסידור נוסח פרס (T-S.H23/3). בנוסח זה נהגו בהוספת "מלך", כמו שנראה להלן, והסופר טעה וכתב נוסחה מעורבת זו: "המלך המברך עושה השלום", כלומר התחיל כותב הטופס של כל ימות השנה וחזר בו מיד.
השינוי האמור, שאין לו סמוכין בהלכה התלמודית, לא נמצא בסידורי רב עמרם ורב סעדיה ולא בא זכרו בספרות הגאונים. היחיד מבין גאוני-בבל שמזכירו הוא רב האי, והוא אף מוסר לנו ידיעה חשובה על דבר מוצאו: מקורו במסורת עממית¹⁸⁶.

180. טור או"ח, סימן תרנ.

181. אזכיר שלושה: כ"י פריס, 643 (נוסח אשכנז), 17ב; כ"י קמברידג', 1940 Add. 34ב (שחרית), 36א (נעילה); כ"י שחז"ה 359 (= הירשפלד 202), 2ב. והשווה גם בער, עבודת ישראל, עמ' 421.
182. ראה בער, שם. בסידור (דפוס שונצינו?) משנת 1495, הנמצא בבריט' מוז' הניח המדפיס את חתימת הברכה בלי ניקוד, ודאי כדי לרמוז שהברכה שנוייה במחלוקת.

183. עיין אבודרהם, ד"ו, ל, ב; עז, א. 184. ברכות יב, ב.

185. בפירוש על התפילות לר' אלעזר מגרמייזא, כ"י פריס 722. 151א: אין אומרים מראש השנה עד יום הכפורים המברך את עמו ישראל בשלום לפי כביכול אינו יכול לברכם כי במקום משפט אין צדקה אך אומ' עושה השלום שאע"פ שעושה משפט יש שלום בעולם דכתי' חילו מלפניו כל הארץ אף תכון חבל בל תמוט (תהלים צו, ט—י). טעם זה מובא במטה משה (סי' תשצח) סתם, ומקורו כאן.

186. אבן גיאת (שערי שמחה, ח"א עמ' מה): ואמר מר רב האי ועמא מוסיף המלך עושה השלום.

ומה שראוי להבלטה יתרה הוא שרב האיי הסתפק בקביעת עובדה זו, אך לא פסל ואף לא גינה שינוי מטבע זה על ידי העם. יתרה מזו, מתשובה אחת של אותו גאון ניתן להסיק שהעניק סמכות ותוקף למנהג עממי זה, ובכל אופן התייחס אליו לא כאל מנהג חיצוני שאין רוח חכמים נוחה הימנו, אלא כאל מנהג מקובל ותקין. הוא נשאל, מי שטעה בהמלך הקדוש והמלך המשפט אם צריך לחזור או לא. והשיב¹⁸⁷: "אם לא סיים ואמר המלך עושה השלום שפיר דמי לחזור". הרי שבהדגימו את הברכה האחרונה של העמידה הוא נוקט חתימה זו כאילו היא הקבוצה והבלעדית.

ואם יטען הטוען, הלא יתכן שטעות של שיגרה לפנינו: הסופר הכניס לתוך הטכסט את החתימה שהיה רגיל לה? טענה זו תשובתה בצידה: תשובת רב האיי זו נשתמרה בשלושה מקורות בלתי תלויים זה בזה¹⁸⁸, וגירסה זו משותפת לכולם!

כתב־יד שלנו הוא לעת עתה המקור הבודד שבו נתגלתה חתימה עממית זו בסידור בבלי. היא לא זכתה להתפשטות מרובה, ובמנהגים העיקריים לא נתקבלה כלל. היא נשתמרה רק במנהגי פרס¹⁸⁹ וכפא¹⁹⁰, ובזמן האחרון נמצאה אף בסידור מנהג רומאניה מאוחר¹⁹¹, שנכתב בשנת 1529. כמעט שנשתכחה לגמרי. המאירי, שחי בפרובינצא במאה השלוש עשרה, ידע אמנם על קיומה (מספרו של ר"ץ גיאת), אך הוא מעיד שלא ראה "עדיין מי שהחזיק בזה"¹⁹². ובן דורו וארצו, ר' אהרן הכהן, בהעתיקו את תשובת רב האיי המובאה למעלה, חש צורך לעצמו לשנות את לשונה וכתב¹⁹³: "אם לא סיים התפיל לה שפיר דמי לחזור", במקום "סיים ואמר המלך עושה השלום". וכשנתקל ר' ישראל משה חזן, בעל "איי הים"¹⁹⁴, בחתימה זו, ואף הוא בתשובת רב האיי, חשבה לטעות סופר וסגר תיבת "מלך" בסוגריים.

תוספת "מלך" בחתימה שלפנינו נובעת מהמגמה להבליט בימים הנוראים את רעיון מלכות ה' בברכות העמידה. מגמה זו, שהתגלמה בדין התלמוד הבבלי ביחס ל"המלך הקדוש" ו"המלך המשפט", התבטאה בהוספת תיבת "מלך" אפילו בחותם הברכה האמצעית

187. אבן גיאת, שם.

188. אבן גיאת, שם; הרכבי, חדשים גם ישנים, הקדם שנה ב', עמ' 86; ספר תשובות הגאונים עם הגהות איי הים (ליורנו 1869), סי' פב.

189. אדלר, גנזי פרס ומדי, עמ' 36, 37; סידור פרס, כ"י גסטר Or. 10576, 341; קטע ט"ש המובא בפנים (ההוראות הן בפרסית).

190. "סדר התפילות... כמנהג ק'ק כפא וק'ק קראסוב", בתפילת חול. בסידור זה אין התפילות של ר"ה ויוה"כ.

191. ראה ד. גולדשמידט, ספונות, כרך ח', עמ' רט, רל.

192. חיבור התשובה, עמ' 265.

193. ארחות חיים (פירינצי), עמ' רכד (סוף הלכות ר"ה, סימן כ). עיין גם "יצחק ירנן", הע' כג.

194. עיין הערה 188. והשווה "אוצר הגאונים", ברכות, התשובות, עמ' 35.

של יום הכיפורים; ובכמה נוסחאות היא נזכרת פעמיים באותה החתימה¹⁹⁵. ובמנהג פרס — שבו רווחה, כאמור, החתימה "המלך עושה השלום" — מופיעה תיבת "מלך" פעמיים אף בחתימת הברכה האמצעית של ראש השנה: "בא"י מלך האל האב הרחמן מלך על כל הארץ מקדש ישראל ויום הזכרון"¹⁹⁶. וכן מודגש אותו רעיון בתשלובת: זכרנו לחיים מלך חפץ בחיים. ובמנהג פרס שילבו "מלך" גם ב"מי כמוכה" וגרסו: מי כמוכה מלך רחמן. או: מי כמוכה אב הרחמן מלך זוכר יצוריו¹⁹⁷. וכן בקדושת השם: ... וקדושים בכל יום תמיד יהללך סלה מלך חי העולמים. ומאלף הוא, שהיו שהוסיפו "מלכות" אף בחותם ברכת הוידוי וגרסו: "בא"י המלך הסלחן, במקום האל הסלחן, וכבר הוזכר זה למעלה¹⁹⁸.

הערות נוספות לעניין "ויגבה"

אהרן מירסקי (תרביץ, כרך לד, עמ' 285—286) יצא להגן על דעתו, שהנוסחה "קדוש אתה ונורא שמך" ניתקנה לשם ראש השנה ויום הכיפורים, ושהמקרא: ויגבה ה' צבאות במשפט וכר' היווה חלק אורגאני של הברכה מתחילת היוצרה ושצוטט על־ידי יוסדי הברכה לראייה על מה שלפניו, כדרך המדרש.

נגד זה הוכחתי אני: (1) שהנוסחה "קדוש אתה" לא ניתקנה לצורך ראש השנה ויום הכפורים, ושהיא הנוסחה הרגילה בכל ימות השנה במנהג ארץ ישראל הקדמון. (2) שהמקרא "ויגבה" לא היווה חלק של הברכה כלל, כמו שמעידים כתבי־הגניזה. (3) שאותו מקרא נשתלב בראש השנה ויום הכפורים בניסוחים השונים של ברכת "קדושת השם" ("אתה קדוש", "לדור ודור", וכר'), כדרך ששולבו התוספות "זכרנו", "מי כמוכה" וכר' בברכות הראשונות.

החומר החדש שפורסם במאמרי זה יש בו משום חיזוק נוסף לדעתי, ולא היה צורך לחזור ולטפל בשאלה זו. אולם הואיל וטענותיו של מירסקי נוגעות בנקודות חשובות לחקר התפילה, מן הראוי לעמוד עליהן ולבחנן.

מירסקי אומר: "ועל הפסוק ויגבה וגר' הוא (וידר) כותב כי 'האמת היא שהצורה המקורית של נוסח זה (= 'קדוש אתה') לא כללה את הפסוק הנזכר. נוסחאות תפילת העמידה הארץ־ישראלית שבידינו אינן גורסות פסוק זה כלל'. והוא (וידר) נשען אל נוסחאות מכ"י הגניזה".

מירסקי ממשיך: "ודבריו אינם תשובה. שכן 'מנהג ארץ ישראל הקדמון', שהוא יסוד הטענה, עד אימת מגעת הוכחת קדמותו? דיו אם נקדימנו קצת לכתבי היד שהוא כתוב

195. השווה הערה 142.

196. לפי כ"י הגניזה המובא בפנים, ועיין הערה 189.

197. גנזי פרס ומדי, עמ' 35.

198. עיין לעיל הערה 183.

בהם. וכתבי היד מה קדמותם? אין הם מגיעים אלא עד המאה ה' והיא ואילו במאמרי דיברתי בנוסחאות שקדמו כאלף שנים ומעלה לאותם כתבי היד.

מדברים אלו עשוי הקורא להסיק, שמירסקי מתבסס על נוסחאות עתיקות מלפני חורבן הבית או סמוך לאחריו, ואני באתי לבטל נוסחאות אלו בהשעני על כתבי הגניזה ובהעדיפי נוסחאותיהם על הנוסחאות שבידי מירסקי שקדמו להם כאלף שנים ומעלה.

לכאורה טענה עצומה היא, אבל נראה מה הן העובדות. המדובר הוא בשתי נוסחאות: א. נוסחת "קדוש אתה" בלי הפסוק "ויגבה"; ב. נוסחת "קדוש אתה" עם הפסוק הנזכר. עדות לקיומה של נוסחה א' מצוייה בכתבי הגניזה שבהם, כאמור, נוסחה זו היא הרגילה לכל ימות השנה. ועדות לקיום נוסחה ב' מה היא? מה הם המקורות שבהם מצא מירסקי נוסחה זו? בספרות התנאים והאמוראים, או אולי במסכתות הבתרת-תלמודיות, או לכל הפחות בספרות הגאונים הקדומה? מירסקי מציין כמקור לנוסחה הנידונה את סדר רב עמרם דפוס וורשא. מהדורה זו מבוססת על כ"י הנמצא כעת בבריטיש מוזיאום. נניח שנוסח העמידה לראש השנה הכלול במהדורה זו יצא באמת מתחת ידי רב עמרם¹⁹⁹, איפה הוא ההפרש של "אלף שנים ומעלה" בין כתבי הגניזה (מאה ה'—ה"א) ובין רב עמרם (858—870)? לאמיתו של דבר, עדות כתבי הגניזה קדומה בכמה מאות שנים לעדות כ"י בריטיש מוזיאום. ומירסקי עצמו על-כרחו יודה בכך. הוא מסביר: "נוסח של תפילה הכתוב במאה ה' אינו כנוסח של חיבור בנושא של חכמה, כגון תלמוד ומדרש, שנוסח של מדרש שנכתב במאה ה' יכול אדם לומר בו, נוסח זה כפי שהוא נמצא כתוב כאן כך היה בראשונה, וכך יצא מיד כותבו הראשון. לא כן בדברי תפילה, שהנוסחאות משתנים מתקופה לתקופה; כאן אין נוסח כתב-היד ראיה אלא על המנהג של הזמן הסמוך לפניו". (הפיזור שלי).

דברי טעם הם, אלא שמירסקי לא הסיק מהם את המסקנות לגבי הנושא שלפנינו. סדר רב עמרם כתב-יד בריטיש מוזיאום נכתב במאה ה"ד—ט"ז²⁰⁰, ועלינו להשתמש בדברי

199. אין להעלות על הדעת שנוסח העמידה לר"ה ויה"כ בסידורי ר"ע יצא מידי הגאון. מלבד הסתירות שבו וההוספות וההשמטות שניתן להוכיח שאינם בהתאם לדעתו, הרי העובדה כשלעצמה שנוסח זה כולל את התפילה "ובכן תן פחדך" יש בכוחה לערער את בעלותו של רב עמרם. אילו היה מנהג זה נהוג בימיו בבל ואילו באה עליו הסכמתו, לא היה רב סעדיה עובר עליו בשתיקה גמורה. הלא אחת המטרות שהציב לו הגאון בסידורו היא לנקוט עמדה לחיוב או לשלילה אל הוספות, הרחבות ושינויים בנוסח התפילה, לפסלם או להכשירם. היתכן שהיה מתעלם לגמרי מתשלובת ארוכה זו מבלי להזכירה ולחזות את דעתו עליה, וביחוד אחר שאחד מגדולי הגאונים בשיבת סורא סמך את ידו עליה? אין זאת אלא שהתפילה הנידונה לא היתה נהוגה בבל ולא באה עליה הסכמת רב עמרם, וסידורי רב עמרם המצויים בידינו משקפים את מצב התפילות כפי שהתגבש זמן רב אחר תקופתו בארצות אירופה, שבהן הועתקו ועובדו הסידורים המיוחסים לו. והשווה הערות 25, 43, 76, 127, 144—146, 163, 208.

200. מרגליות, קטלוג של כתבי-היד בבריטיש מוזיאום. ח"ב. עמ' 206. כ"י אוכספורד (= סדר

מירסקי המודגשים בזה ולומר: אין נוסח כתב־יד בריטיש מוזיאום ראיה אלא על המנהג של הזמן הסמוך לפניו, ולא לזמנו של רב עמרם!

ובאמת, מסקנה זו היא בהתאמה גמורה עם פסק־הדין שנחרץ זה מכבר על נוסח התפילה שבסדר רב עמרם: "יהא זה סילוף משפט שרירותי להסיק מסקנות מנוסחאות ה'סדר' העומד לרשותנו בנוגע לטיבה של התפילה בתקופת הגאונים"²⁰¹.

אם כן, נהפוך הוא: המקור שעליו נשען מירסקי מאוחר במאות שנים מכתב־הגניזה שעליהם סמכתי אני.

ולא זו בלבד. חייבים אנו להרחיק לכת ולקבוע שנוסחה ב' אינה קיימת כלל ועיקר. בעוד שרב סעדיה, הרמב"ם, ר"ש מסג'למאסה וכתב־הגניזה מעידים על קיום הנוסחאות "אתה קדוש", "לדור ודור" שנשתלב בהן המקרא הנידון, אין שום עדות שקיים היה מנהג שהשתמש בנוסחה "קדוש אתה" עם אותו מקרא כברכת קדושת השם. הנוסחה "קדוש אתה" בסידורי אשכנז וספרד (והוכנסה לסדר רב עמרם הנדפס), הכוללת למראית עין את המקרא האמור, אינה אלא אשלייה. המקרא שייך לברכת אתה קדוש, ובה נשתלב, ולא ב"קדוש אתה". ברכת "אתה קדוש" נתפלגה לשתיים על־ידי התשלובות "ובכן תן פחדך" ועל־ידי "קדוש אתה ונורא שמך ואין אלוה מבלעדיך", והחלק השני של הברכה מתחיל במלים "ונאמר (אצלנו היום "ככתוב")²⁰² ויגבה ה' צבאות...". דבר זה יצא לנו מפורש ובאופן בולט על־ידי ההשוואה דלקמן:

נוסח בבל:

1. אתה קדוש... יהללך סלה (ונאמר) ויגבה... בצדקה בא"י המלך הקדוש.
2. לדור ודור... כי אל מלך גדול וקדוש אתה (ונאמר) ויגבה...

רב עמרם השלם) נכתב בשנת 1426, וכ"י זולצברגר ב־1506, ראה את תצלום הקולפון ב־JE, ח"י, עמ' 173. התאריך 1516 ב'הוספות ותיקונים לסדר ר'ע" לא. מארכס (חלק גרמני, עמ' 355) טעות הדפוס היא.

201. ר"ל גינצבורג, *Geonica*, ח"א, עמ' 143, וראה גם עמ' 124, 126 ודבריו ב־*JQR*, 1943, עמ' 328. עיין גם ש. אסף, מבוא לסידור רס"ג, עמ' 30 ו"תקופת הגאונים" עמ' קפ"ד.

202. יש לשים לב לכך, שכשהוכנס מקרא זה לתוך הברכה לא הוכנס בצורת סמך וראיה על מה שלפניו, כמעשה הדרשנים. דבר זה מוכח מן העובדה שכמה מקורות קדומים וחשובים משלבים אותו כמות שהוא, בלי אחד המונחים המשמשים פתיחה לציטוט מקראות. למקורות שצינתי במאמרי (עמ' 45, הערה 15) יש להוסיף את הקטע המתפרסם כאן וקטע ט"ש N.S. 160/22 [18] (152). הגירסה "ככתוב" בסידורי אשכנז תיקון מאוחר הוא, וכבר הצבעתי על כך במאמרי (שם). וכ"ה ("ונאמר") במחזור ורמיהו (גולדשמידט, קרית ספר, תשי"ט, עמ' 520). עוד בסידורים האשכנזיים שהיו לפני ר' שבתי סופר כך היתה הגירסה והוא תיקן את הלשון בהסתמכו על סידורי ספרד. בפירושו לסידור (כ"י) שנחבר בראשית המאה ה־12 הוא כותב: "ככתוב ויגבה וגר". כן הוא בספר אבודרהם ובסידורי ספרד ולא ונאמר כאשר הוא בסידורים שלנו. ונכון הוא ואין לשנות".

נוסח הרמב"ם:

אתה קדוש ... סלה [ובכן תן פחדך ... ותמלוך ... ובהר ציון משכן כבודך ונגד זקניך
כבוד ככתוב וחפרה הלבנה ... ונגד זקניו כבוד] ונאמר ויגבה ...

נוסח ר"ש מסג' למאסה:

לדור דור²⁰³ ... וקדוש אתה [ובכן תן פחדך ... וחפרה הלבנה ... ונגד זקניו כבוד]
וכתוב ויגבה ...

נוסח תימן:

אתה קדוש ... סלה [ובכן יתקדש ... ובכן תן פחדך ... ונגד זקניו כבוד ונאמר יי
ימלך לעולם ועד] ונאמר ויגבה ...

נוסח רומאניה:

לדור דור נמליך לאל ... ושבחך ... גדול וקדוש אתה [ובכן תן פחדך ... ימלך יי
לעולם ... לדור דור הללויה] ונאמר ויגבה ...

נוסח אשכנז:

אתה קדוש ... סלה [ובכן תן פחדך ... ימלך יי לעולם ... לדור דור הללויה. קדוש
אתה ונורא שמך ואין אלה מבלעדיך] ונאמר ויגבה ...

קטע או"פ 2727/1:

לדור דור נגיד וג' [שמש טרם יפנה ... תוקדש וסביב לעמך תחנה] וג' ויגבה ...
:T-S.N.S. 160/22

[... ויפגע במקום וילן שם. סלח נא למקדישך בזכותו לחפשם]. ויגבה ...

:T-S. H.6/1

[... התולים²⁰⁴ לך עין ולא יכושו עונים יי אחד] ונאמ' ויגבה ...

בהשוואה זו הוסמך המקרא הנידון לתשעה ענינים. ברור למעלה מכל ספק, שאחרי
התוספות השונות (לרבות "קדוש אתה ... מבלעדיך") שנקבעו אחרי מלת "סלה" בפורמולה

203. ר"ש לא גרס אמירת "ובכן תן פחדך" אלא בתפילת מוסף לר"ה בחזרת הש"ץ, עיין לעיל
הערה 3.

204. הקטע מכיל דף-נייר אחד. אחרי "ובכן תן פחדך" בא הפיוט "האומרים אחד אלהינו" (דוידון,
אות ה', מס' 25) המסתיים בשורה המובאה בפנים, ואחריה: "ונאמ' ויגבה יי צבאות. אתה בחרתנו כול'".

"אתה קדוש", ואחרי "... גדול וקדוש אתה" בפורמולה "לדור דור", או אחרי פיוט ששולב במקום זה, חוזר המתפלל אל גמר הברכה המתחיל "ונאמר ויגבה" (או ויגבה לבד). ואותה המסקנה מתחייבת על פי שיקול אחר. לו היתה ברכת קדושת השם פותחת ב"קדוש אתה ונורא שמך" וכך ומסתיימת ב"המלך הקדוש", כדעתו של מירסקי, נמצא שתפילת "ובכן תן פתוך" נאמרת לא בתוך ברכת קדושת השם, אלא לפניו, והלא היא נועדה להיקבע בתוך הברכה!

הנוסח שלנו אינו לאמיתו של דבר אלא תוצאה של צירוף שצירפו במנהגות צרפת ואשכנז, בראש השנה וביום הכיפורים, את הנוסחה הבבלית והנוסחה הארץ־ישראלית של ברכת קדושת השם. וזהו הנוסח (עם המקרא "ויגבה" שנועד לימים אלו): אתה קדוש ושמך קדוש וקדושים בכל יום יהללוך סלה: קדוש אתה ונורא שמך ואין אלה מבלעדיך: ויגבה יי צבאות במשפט ... בצדקה בא"י המלך הקדוש.

צרוף דומה נוצר אף במנהג ספרד, אלא שבו חוברו ארבעה ניסוחים שונים של ברכתנו: אתה קדוש ... סלה: לדור דור²⁰⁵ המליכו לאל כי הוא לבדו מרום וקדוש: ובכן²⁰⁶ יתקדש שמך יי אלהינו על ישראל עמך: קדוש אתה ונורא שמך ... מבלעדיך: ויגבה ... בצדקה בא"י המלך הקדוש.

חזיון זה של מיוזג נוסחאות שכיח הרבה בתחום התפילה ואין צורך בדוגמאות. אולם מן הראוי להצביע שבברכה שאנו דנים בה נמצא צרוף פשרני של מטבעות שונים אף בשאר ימות השנה. בצרפת היו שהרכיבו את המטבע "אתה קדוש" עם חלקו השני של "לדור דור נגיד גדלך" בצורה זו²⁰⁷: אתה קדוש ... יהללוך סלה ושבחך אלהינו מפינו לא ימוש לעולם ועד וכו'. ובמנהג איטליה צרפו את הנוסחה: לדור דור המליכו לאל וכו' עם: לדור דור נגיד גדלך וכו' ויצאה התרכובת: לדור דור המליכו לאל כי הוא לבדו מרום וקדוש ושבחך אלהינו מפינו לא ימוש וכו' (תרכובת פשרנית זו מצוייה כעת בסדר רב עמרם)²⁰⁸, ומעניין הוא שהיו שהרגישו את אי־התאמה שבין שני חלקי הברכה, שהראשון מדבר בלשון ציווי והשני מנוסח בגוף ראשון רבים, הלכו והחליפו את הציווי ב"נמליך" כדי שהמוזג תעלה יפה: לדור דור נמליך לאל וכו' ושבחך אלהינו מפינו ... ואם בשאר ימות השנה כך, בימים הנוראים על אחת כמה, שכן בעונה זו גברה ביותר

205. בסידור ספרד דפוס נאפולי ר"ן (גולשמידט, אוצר יהודי ספרד, ד', עמ' 110) בא "לדור דור המליכו לאל" לפני "אתה קדוש".

206. הושה לעיל עמ' 150 [16].

207. נוסחה מורכבת זו מצוייה בכמה כתבי־יד צרפתיים.

208. סדר ר"ע, ד"ו, ח, א. ר"ל גינצבורג (*JQR*, 1943, עמ' 321) סבר שהנוסחה "לדור דור המליכו לאל" איננה בשום מנהג, ומתוך כך נטה להניח שגירסה מקורית לפנינו. היא נמצאת ב"סדר חיבור ברכות" (אברהם שכטר, *Studies in Jewish Liturgy*, עמ' 58), ונהוגה היתה במנהג איטליה, אלא שגרסו "נמליך" במקום "המליכו", ר' מאמרי הנזכר, הערה 17.

ההקפדה לצאת ידי כל הדעות, ובפרט שהנוסחאות: לדור דור המליכו לאל וגר וקדוש אתה וגורא שמך וגר' הולמות יפה את הימים הנוראים, שבהם מודגשים הרעיונות מלכות ויראה. ומאלף הוא לראות עד היכן הגיעה אותה הקפדה. ראינו שבמנהג ספרד צרפו את הנוסחאות "אתה קדוש" ו"לדור דור המליכו". והנה במנהג צרפת הדרומית²⁰⁹ חשבו לצאת ידי שתי הנוסחאות על-ידי יצירה פשרנית משונה כזו: לדור דור אתה קדוש ושמך קדוש וגר'.

דעתו של מירסקי מתבטלת מאליה נוכח העובדה שהפסוק "ויגבה" נשתלב בימים הנוראים בנוסחאות "אתה קדוש" ו"לדור דור", כמו שמעידים הרמב"ם, ר"ש מסג' למאסה וכתב-י הגניזה. ואף רב סעדיה מונה את תוספת הפסוק בין התוספות שנתייחדו לאותם הימים: זכרנו, מי כמוך וכו'. מירסקי מסיח את דעתו מהעדים האחרים ומסתפק להפריך את הראיה מסידור הגאון על-ידי עקירת אותה ראה משרשה: אין הגאון מזכיר כלל את הפסוק הנידון, והוא נשען בזה על ט'ש"מט שבו נעדר הדיבור "ופי ברכת הקדוש ויגבה ה' צבאות..."²¹⁰, הנמצא במהדורת הדפוס (א). מירסקי הסתמך על משענת קנה רצוץ: מעתיק כ"י ט'ש"מט נכשל באחת מטעויות הסופרים השכיחות ביותר, שאפילו סופרים זהירים אינם נקיים מהן, והיא הטעות הנגרמת על ידי שיון המלים (homoioteleuton). והרי הפיסקה עם הדיבור שהשמיט המעתיק בסוגריים מרובעים: "ומן אלנאס מן סן אן יקול פי ברכת מגן זכרנו... ופי ברכת [הקדוש ויגבה יי צבאות... המלך הקדוש ופי ברכת] מודים זכור רחמך וכו'". המעתיק דלג מ"ופי ברכת" אל "ופי ברכת".

רב סעדיה מציין את תוספת המקרא "ויגבה", כיתר התוספות בברכות האחרות, כדבר ש"אין לו עיקר", כלומר אין לו מקור במסורת המשנה והתלמוד. משפט זה שחרץ הגאון שימש טעם נוסף שבגללו נאלץ מירסקי להטיל דופי בגירסת א"א ולהיתלות בנוסח המשובש של ט'ש"מט. לעומת דעת הגאון המאחר את התהוות המנהג הנידון, מצביע מירסקי אל דעתו של ר' אריה ליב גורדון, בעל הסידור "אוצר התפילות", הסובר כי "עניין אמירת הפסוק ויגבה כבר נידון בירושלמי ראש השנה פ"ד, ה"ר".

המעין בירושלמי גופו יווכח שלא רק שהעניין לא נידון שם, אלא שאין שם שום זכר לפסוק הנזכר, וכל הדבר אינו אלא מאמץ פרשני²¹⁰ מצד בעל "אוצר התפילות" למצוא

209. עיין "סדר לימים נוראים כמנהג ק"ק קארפינטראץ (אמסטרדם)"; M. Milhaud, *Rituel des Prières en Hébreu a l'usage des Isr. de L'Ancien Comtat*, 1855, ח"ב, עמ' 140.

210. גורדון הוציא את המלים "האל הקדוש" ממשמעותן הפשוטה הגלויה: חותם ברכת קדושת השם, וטען שהן רומזות למלים "האל הקדוש" שבפסוק: ויגבה... והאל הקדוש נקדש בצדקה. אותה מגמה הרמוניסטית הביאתו לידי דוחק עוד יותר גדול בפירושו את מאמרו של אבא בר רב חונא: "צריך לומר האל הקדוש ומרבה לסלוח". כאן הוצאה מפשוטה לא רק את הפורמולה "מרבה לסלוח", אלא אף את הביטוי "לומר": אין מובנו "אמירה" אלא "כוונה": "ואבא בר רב חונא מוסיף שצריך

פתרון למאמר בירושלמי שהתמיה אותו משום שהוא עומד בניגוד למה שנמסר בבבלי, ושיטתו היא פרי פרשנות הרמוניסטית, שמגמתה להתאים את הירושלמי אל הבבלי, כדי ליצור אחידות במקום הבדלי מסורות. לגבי "ירושלמי" כגון זה מותר אולי להשתמש בדברי האר"י שאמר בנידון אחר: "מה שנראית מהירושלמי שצריך לקום בעניית איש'ר טעות היא כי אינו מהירושלמי ממשי רק חכם אחד עשאו".

תיקונים והשלמות

עמ' 136, שורה 4 מלמטה: שלקטו, צ"ל: שקלטו.

עמ' 138, שורה 4, צ"ל: מי כמוכה.

להערה 15. נוסח "אתה בחרתנו" בכתב־יד T-S. N.S. 160/22 נדפס בעמוד 152. ואשר לבעיית "מקרא קדש", השווה גם זוהר "אמור", צה, א: א"ר יהודה כלהו מועדין מקראי קדש קרינן בהו, אבל נפקו ראש השנה ויוםא דכיפורא דלא אשתכח בהו חדוותא דהא אינן דינא הוו.

להערה 25. הירודי מתחיל "אתה יודע רוי עולם" אף בכ"י ט"ש המובא בהערה 28.

להערה 31. המשפט "ומלפניך סליחה ומחילה" מצוי גם ב"הלכות רא"ר" (מהד' שלוסברג, עמ' 21): "ומלפניך סליחה ומחילה כי אתה האל הסלחן ומחיל העון". ברור שבתחילה הייתה כאן חתימת הברכה בא"י וסולקה, והביטוי "כי אתה" ניתן במקומו. תופעה דומה פגשנו גם בסידור רב סעדיה, עיין לעיל עמוד 247.

עמ' 150, שורה 8 מלמטה, צ"ל: ובכן יתקדש.

עמ' 153, שורה 6: יש למחוק "רומאניה", ובהתאם לכך יש לתקן את האמור בעמוד 154, פיסקה ראשונה. אף במנהג רומאניה, כמו במנהג איטליה, אמרו "יעלה ויבא". נמצא שמנהג בבלי, הדורש רק "מחול", לא מצא לו מהלכים אלא בסידורו של ר' שלמה מסג'למאסה בלבד. להערה 81. עיין גם "צדה לדרך" למנחם בן זרח (דפוס ורשא) עמ' 232: בספרד אומרים יעלה ויבא ומלוך על כל העולם כולו ויהי אנו, ובצרפת ואשכנז אין אומרים ומלוך והשיאנו.

לומר גם מרבה לסלוח, כלומר שצריך לכוין במה שהוא אומר והאל הקדוש נקדש בצדקה, באיזה צדקה הוא נקדש במה שהוא מרבה לסלוח לפושעים בו... "

ואשר לירושלמי התמוה, הרי בעצם הניגוד שבין הירושלמי והבבלי אין בו כדי להפליאנו, שכן בבבלי גופו מצויים מספר רב של מקרים שהתלמידים מוסרים בשם רבם מסורות מנוגדות מן הקצה אל הקצה. ובנוגע לדרישת אבא בר רב חונא לומר "האל הקדוש ומרבה לסלוח", התקשה גורדון בזה משום שלא מצא חתימה זו בשום מקור אחר ולא באחד מן המנהגים. אולם בודאי שהיתה קיימת חתימה זו או מעין זו המביעה את רעיון הסליחה בחתימת ברכת קדושת השם, ונשתמרה במנהג רומאניה, דפוס קונסטנטינא, בצורה: "אדון הסליחות המלך הקדוש" בתפילת יה"כ, ולפי דפוס וינציאה גם בתפילת ר"ה, ועיין ל. גינצבורג, פירושים וחידושים בירושלמי, ח"ד עמ' 268.

רשימת כתבי-היד

(המספרים מורים על ההערות מלבד במקום שצויין אחרת)

אוכספורד

סידור ר' שלמה בן נתן מסג' למאסה, מס' 896 (Poc. 262) 3, 4, *9, 15, 28, 31, 34, 35, 37—39, 65, 88, 105, 136, 154, 156, 162, 174.
סידור ארם צובה, מס' 1146 (Marsh. 90) 4, *9, 15, 80, 92, 93, 106, 135.

קמברידג', ספרית האוניברסיטה

78 Add. 561	:	סידור מנהג צרפת הקדמון				
78 "	667,1	"	"	"	"	"
181, 166 "	1490	"	"	"	"	"
15 "	3127	"	"	"	"	"

לונדון, בריטיש מוזיאום

167, 142, 78	}	(Add. 27, 126) 692	:	סידור מנהג ספרד		
		(Or. 5866) 693	"	"	"	"

בית מדרש לרבנים, Jews' College

35	(129	הירשפלד	48	כ"י שחז"ה	
35	(261	"	71	"	"
166, 35	(204	"	357	"	"
181, 35	(202	"	359	"	"

פריס, הספרייה הלאומית

פירוש הרוקח לתפילות : 185 722
סידור מנהג אשכנז : 181 643

פרמא

מחזור צרפתי לימים הנוראים : 78 3007
סידור מנהג צרפת : 166, 78 3878

כתבי-הגניזה

קמברידג', אוסף טיילר—שכטר

40	H 2/96
159, 153, 140, 134, 90, 76, 26, 25, 13, 6	H 5/17
70 ; [17] 151	H 5/63 עמ'
28	H 5/149
153, 133, 20, 10, ; [38] 254	H 5/183 עמ'
20	H 5/194
10	H 5/228

בריטיש מוזיאום		עמ' 259 [43] ; 204	H 6/1
159, 154, 153, 140, 132, 76	Or.5557.E	94	H 6/35
	Or.5557.K	עמ' 151 [17]	H 6/58
		159, 154, 153, 140, 132	H 6/117
		107, 96	H 8/29
אוסף גסט		139	H 8/90
189, 107, 97, 5, Or.10576		105, 20, 6	H 8/93
107, 96, 13, Or.10578		עמ' 151 [17]	H 16/8
		8 H 23/2	4, 5, 34, 35, 38, 157, 161א.
		עמ' 254 [38] ; 189, 196	8 H 23/3
		161א, 138, 117, 82	8 H 23/8
		עמ' 145 [11]	8 H 23/9
		52	Ar.36/85
		155, 89	" 37/169
		52	" 50/186
		10	N.S.101/44
		157	" 121/6
		עמ' 144—137 [10—3]	" 160/1
		85, 10	" 160/3
		עמ' 152 [18], 259 [43] ; 15, 85, 202	" 160/22
		142, 140	" 160/24
		74	" 275/74

קמברידג', אוסף ספריית האוניברסיטה

Add.3159/1 עמ' 145 [11]

10 " 3160/8

וסטמינסטר קולידג'

Liturgica II/151, 35, 38, 39, 90

אוכספורד

138 (MS. Heb. g.2)	2700
עמ' 148 [14] ; 69	" " e.40) 2705/16
74	" " d.41) 2714/9
עמ' 152 [18], 259 [43]	" " f.21) 2727/1
עמ' 149 [15]	" " f.21) 2727/11
85	" " f.22) 2728/2
105, 85	" " d.55) 2741/8
13	" " d.50) 2844/13